

İBN-İ HALDUN'UN TOPLUMLA İLGİLİ FİKİRLERİNİN A. COMTE, K. MARKS VE E.DURKHEİM'İN SOSYOLOJİK GÖRÜŞLERİ İLE BENZERLİKLERİ

SIMILARITIES BETWEEN IBN-I KHALDUN'S IDEAS ABOUT SOCIETY AND A. COMTE, K. MARKS AND E. DURKHEIM'S SOCIOLOGICAL IDEAS

Serdal FİDAN*

Öz

14. ve 15. yüzyıllar arası yaşayan ünlü İslam düşünürü İbn-i Haldun, tarih, coğrafya, ekonomi, sosyoloji gibi birçok alanda etkili olmuş bir isimdir. Onun sosyolojiye en önemli etkisi ilm-i umran adını verdiği bilimini kurmasıdır. Bu bilim bugünkü sosyoloji disiplininin temellerini atmıştır. Bu çalışmada da İbn-i Haldun'un sosyoloji bilimine katkı sağlayan toplum görüşleri çerçevesinde klasik dönem sosyoloji düşünürleri arasındaki benzerlikler ele alınmıştır. Bu çerçevede üç klasik dönem düşünürü belirlenmiştir. Bunlar; Auguste Comte, Karl Marx ve Emile Durkheim'dir. Comte'un "statik", "dinamik" toplum anlayışı, "üç hal yasası" ve toplumu evrimsel bir bakış açısıyla ele alması bakımından İbn-i Haldunla benzerlikleri vardır. İbn-i Haldun ve K. Marx'a bakıldığında en önemli benzerliklerinin emek-değer arasında kurdukları ilişki olduğu görülmektedir. Her ikisi de bir metanın değerinin ona harcanan emekle eşdeğer olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda Marx'ın bahsettiği "sınıf bilinci" kavramı ile İbn-i Haldun'un "asabiyet" kavramları arasında benzerlikler mevcuttur. Her iki düşünürde de iktidarı elde etmek için gerekli olan temel unsurun bu bilinçlere sahip olmak olduğuna vurgu yapılmıştır. Durkheim'a bakıldığında "organik" ve "mekanik" şeklindeki ikili toplum ayrımının İbn-i Haldun'un "bedevi" ve "hadari" ayrımı ile benzer olduğu görülmektedir. Aynı zamanda hem İbn-i Haldun hem de Durkheim, iki farklı toplumsal dönemde (mekanik-organik, bedevi-hadari) birinden diğerine geçişte temel unsur olarak işbölümüne önem verdikleri görülmektedir. Çalışmada öncelikle İbn-i Haldun'un kısaca hayatından ve sonrasında düşüncelerinden bahsedilmiştir. Daha sonraki bölümde ise sözü edilen üç düşünürün genel görüşlerinden bahsedilip, İbn-i Haldun ile olan benzerlikleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn-i Haldun, Umran, Klasik Sosyologlar, İşbölümü, Sınıf bilinci, Toplumsal Yapı.

Abstract

Ibn-i Khaldun, a well-known Islamic thinker who lived between 14th and 15th centuries has been influential in various fields like history, geography, economics and sociology. His biggest impact on sociology is the science founded by him, so-called *ilm-i umran*. This science has created the ground for contemporary sociology discipline. In this study, similarities between his thought and classical sociology is elaborated. Accordingly three classical sociologists are selected; Auguste Comte, Karl Marx and Emile Durkheim. Comte's "static", "dynamic" society perspective, "law of three stages" and his evolutionary understanding of society are similar with İbn-i Haldun. İbn-i Haldun and K. Marx are similar in their views of labor-value relationship. Both see the value of a price in the labor process of its production. Also Marx's concept of "class consciousness" is similar to Ibn-i Khaldun's "asabiyet". Both think that it is necessary to have such consciousness to gain the power in society. Durkheim's "organic" and "mechanic" dichotomy is also similar to Ibn-i Khaldun's distinction between "bedevi" and "hadari". Both argue that division of labor is the main factor in moving from one stage to the other. The study starts with a summary of Ibn-i Khaldun's life and thought. Following sections describe the three thinker's views of society and their similarities with Ibn-i Khaldun.

Keywords: Ibn-i Khaldun, Umran, Classical Sociologists, Division of Labor, Class Consciousness, Social Structure.

Giriş

Sosyoloji biliminin metodolojik çerçevesi Auguste Comte ile şekillenmiştir. Ancak ondan önceki birçok düşünür de bu bilimin oluşmasında katkı sağlamıştır. İbn-i Haldun katkı sağlayanlardan bu düşünürlerden biridir. Onun sosyolojiye en önemli katkısı dönemin tarih anlayışını eleştirerek yeni bir bilim dalı kurmasıdır. Bu çerçevede tarihsel olaylar araştırılırken neden-sonuç ilişkisi göz önüne alınmalı ve olayların toplumsal boyutu değerlendirilmelidir. İbn-i Haldun bu ve bunun gibi bütün düşüncelerini *el-İber* adlı eserinin önsözü olan *Mukaddime'* de dile getirmektedir.

İbn-i Haldun'un toplum tasavvuru, topluma yönelik ileri sürdüğü görüşleri ondan yüzyıllar sonra gelecek birçok düşünürle benzerlik göstermektedir. Özellikle klasik dönem sosyologları ele alındığında birçok açıdan benzerliklerin olduğu görülmektedir. Bu benzerlikler arasında bilim anlayışı, ilim sınıflaması yapması, toplumların gelişimini evrimsel bir çerçevede ele alması, farklılaşma ve işbölümüne olan vurgusu ve değer üzerine görüşleri sıralanabilir. Bu çerçeveden bakıldığında Auguste Comte, Karl Marx ve Emile

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, serdalfidan@hotmail.com

Durkheim ile İbn-i Haldun arasında birçok noktada benzerlikler olduğu açıkça görülmektedir. Bu çalışmada da onun bu üç isim ile olan benzerlikleri tartışılmıştır.

1. İbn-i Haldun'un Hayatı ve Düşünceleri

İbn-i Haldun, Hadaramuttan Endülüs'e hicret etmiş bir ailenin çocuğudur. Daha sonra buradan Tunus'a göçmüştür. İbn-i Haldun burada 1332 yılında dünyaya gelmiştir (Fındıkoğlu ve Ülgen, 1940, 7). İbn-i Haldun'un tam adı, Ebu Zeyd Veliyyuddin Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun el-Hadrami'dir. Dönemin seçkin bir ailesi olan Haldunoğulları'na mensuptur. O hayatı boyunca farklı bölgelerde farklı görevlerde bulunmuştur. Doğumundan 1351 yılına kadar öğrenciliği ve öğrenim hayatı devam etmiştir. 1351 yılında 1376 yılına kadar Tunus, Cezayir, Fas ve Endülüs'de bulunmuş ve önemli siyasi ve idari görevler idrak etmiştir. Daha sonra bu işlerden ayrılarak 1376-1383 yılları arasında *el-İber*¹ adlı ünlü eserini kaleme almıştır. Bu sürecin ardından tekrar idari görevlere dönerek, 1384-1406 yılları arasında kadılık ve müderrislik yapmıştır. 1406 yılında Kahire'de ölmüştür (Kızılcelik, 2014, 14-15). Görülmektedir ki İbn-i Haldun hayatı boyunca siyaset ile ilim arasında kalmış bir düşünürdür ve yaşam boyunca üzerinde etkisi bulunan iki önemli olayla karşılaşmıştır. Bu olaylar onun hayatının değişimine büyük etki yapmıştır. Bu olaylardan birincisi dönemin önemli hastalıklarından biri olan vebadır. İkincisi ise vebadan kurtulan âlimlerin Tunus'tan Mağrib'e göç etmeleridir (Haldun, 2017, 24).

İbn-i Haldun ününü *el-İber* adlı eserinin giriş bölümü niteliğindeki *Mukaddime*'ye borçludur. Burada ilk defa toplumsal hayatın objektif bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Aynı zamanda İbn-i Haldun bu eserinde, dönemin tarih anlayışını eleştirmiş ve kendi tarih felsefesini kaleme almıştır. O, tarih bilimine çok önem vermiştir. *Mukaddime*'de bunu şöyle dile getirmektedir: "Tarih ilmi, gayesi şerefli, faydaları pek çok ve usulü gayet önemli olan bir fendir. Çünkü bu bilim geçmişteki kavimlerin ahlakı, nebilerin gidişatı, hükümdarların devletleri ve siyasetleri ile ilgili hallere bizi vakıf kılar" (Haldun, 2017, 165). Ona göre tarihin görevi insan cemiyetinden haber vermektir. Bu durumdan hareketle insanın meydana getirdiği mülk, hanedanlıklar, bunların mertebeleri, geçinme tarzları, ilimler, sanatlar ve insanların edindiği meslekler bu bilimin konusu olmalıdır (Haldun, 2017, 199). O, bu çerçevede iki tür tarih anlayışından bahseder. Birincisi zâhirî tarih anlayışı, görünüş itibarıyla eski zamanlarda devlette meydana gelen olayları olduğu gibi aktarmayı içerir. İbn-i Haldun'un savunduğu bâtinî tarih ise meydana gelen tarihi olayların içyüzünü anlamayı ve onun sebeplerini bulmayı amaçlar (Haldun, 2017, 158). Bu anlayıştan hareket eden Haldun, olaylar arasındaki nedensel ilişkilerin önemine vurgu yapar.

İbn-i Haldun'un bahsettiği zâhirî tarihçilikten kurtulamamanın belli başlı sebepleri vardır. Bunlar (Haldun, 2017, 200-201):

1. Görüşlere ve mezheplere olan aşırı bağlılık,
2. Tarihsel süreçte haberi ilk nakledene güvenmek,
3. Haberlerin nakledilmesindeki temel gayenin bilinmemesi,
4. Yaşanılan durumu olaya uyarlamadaki yetersizlik,
5. Tarih yazıcıların, yüksek makamdakilere yakın durması ve onları överek şan ve şöhrat kazanmak istemeleridir.

Bu söylemler sosyolojiyi bilimsel bir yöntem üzerine inşa etmeye çalışan klasik sosyologların da önemle üzerinde durduğu konulardan birini teşkil etmektedir.

İbn-i Haldun'un tarih anlayışının temel amacı, doğrudan doğruya içerisinde yaşadığı toplumun bir betimlemesini ve açıklamasını yapmak değil; insanların ve toplumların yaşam biçimlerinin nasıl değiştiğinin, yeryüzünün nasıl imar edildiğinin, devletlerin nasıl kurulup geliştiğinin ve niçin yıkılmaya maruz kaldıklarının tespiti yoluyla tarihin bir açıklamasını yapmaktır. Ancak açık bir şekilde onun tarih anlayışı toplumun açıklanmasını da içermektedir. İbn-i Haldun'un toplumu açıklayan yeni bir ilim kurmaya çalışması, çağının tarih anlayışından kaynaklanmaktadır (Toku, 2002, 75). Bu durumda da İbn-i Haldun, insan toplumunu özel bir ilmin konusu yapma hususunda hayırlı ve verimli bir düşünceye açıkça sahiptir. O, genel bilgilerinin, gözlemlerinin ve şahsi tecrübelerinin elverdiği oranda bu düşüncenin gelişmesini daha ileri götürmek istemiştir. İnsanın sosyal hayatını, farklı tezahürleri arasında akıp giden olaylarıyla, bunlardan doğan kurumlarıyla, olayların sebeplerini ve kurumların kaynaklarını araştırarak incelemeyi amaçlamıştır (Sati, 1991, 225).

İbn-i Haldun bu çerçevede yeni bir ilim kurmuş ve adını da *ilm-i umran* koymuştur. Bu yeni bir bilim dalıdır. Konusu, insanlara özgü uygarlık ve insanların oluşturduğu toplumsal yaşamdır. Kısaca konusu da

¹ Tam adı *Kitabu'l-İber ve divanu'l mübtedei ve'l-haber fi eyyami'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men âserehum min zevî's-sultani'l-ekber* olan bu eser üç kitaptan oluşmaktadır. İlk kitap giriş niteliğindeki *Mukaddime*'dir. Genel olarak toplumsal olaylara bakışını ve tarih anlayışını içermektedir. İkinci kitap ise Arap, Süryani, Keldani, Yahudi, Yunan, Roma ve Türk tarihlerini incelemektedir. Üçüncü kitap ise, Kuzey Afrika milletlerini ve Berberileri incelemektedir (Günay, 1986, 69).

“umran”²dir. Söz konusu olan bu bilimin kendine özgü sorunları ve bölümleri vardır. İbn-i Haldun bu yeni bilimin konularını *Mukaddime*'de şöyle sıralar (Haldun, 2017, 209):

1. Genel olarak toplumu, tabakalarını ve yeryüzündeki kapladığı yerleri,
2. Bedevî umranın yaşam şekillerini,
3. Hadarî umranın yaşam şekillerini,
4. Devletleri, hanedanlıkları, hilafeti, mülkü ve devlet teşkilatını,
5. Sanat ve ilimleri,
6. İlimlerin kazanılması ve öğrenilmesi süreçlerini araştırır.

Yani genel olarak bakıldığında bu yeni bilim, insanların içinde yaşadıkları en basit, küçük, ilkel toplumdaki en karmaşık, büyük, gelişmiş toplumlara kadar her şeyi araştırma konusu yapabilmektedir (Arslan, 2009, 75). Bugün modern sosyolojinin konuları olan göç, kent, iktisat, siyaset gibi temel olguları yeni bilime konu ettiğini söyleyebiliriz.

İbn-i Haldun insanın toplum halinde yaşamasını zaruri görmüştür. Çünkü Allah insanı gıdasız hayatını devam ettiremeyecek şekilde yaratmıştır. İnsan bu sözü geçen gıdayı tek başına elde edemez, buna kudreti yetmez. Bunun içinde diğer hemcinsleriyle bir araya gelmeli ve toplum halini alarak birbirlerine yardım etmelidirler. Aynı zamanda gıda ihtiyacının yanında korunma ihtiyacı da insanı toplum oluşturmaya zorlayan diğer bir nedendir (Haldun, 2017, 2013-214).³

İbn-i Haldun zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için bir araya gelen toplumların tek bir çeşit olmadığını söyler. Ona göre iki çeşit toplum vardır. Bunlar “bedevî” ve “hadarî” toplumdur.⁴ “Bedevî” kelimesi Arapçada “çölde yaşayan, göçebe” anlamlarına gelirken, “hadarî” ise “medenî, şehirli” anlamlarına gelmektedir (Arslan, 2009, 85). İbn-i Haldun “bedevî toplum”dan şöyle söz eder:

“Bazı kavimler ve toplumlar ziraat ve bahçecilik yaparak çiftçilikle uğraşırlar. Diğer bazıları koyun, keçi, sığır, arı ve ipekböceği gibi hayvanlara ve canlılara bakma işini meslek edinmişlerdir. Çiftçilik ve hayvancılık işi ile uğraşan söz konusu toplumları, zaruret bedeviliğe, sevk etmektedir... Bu durumda, bunların bir araya gelip içtimaî bir hayat yaşamaları; gıda, barınak ve elbise gibi ihtiyaçlarını, maiyetlerini ve umranları konusunda yardımlaşmaları sadece hayatı koruyacak ve yaşamalarına yetecek miktarda idi, daha fazlası değildi. Zira bunun ötesine güçleri yetmez” (Haldun, 2017, 323-324).

Burada da açıkça görülmektedir ki bedevî toplumlar sadece hayatlarını sürdürebilecek kadar ürün üretip buna göre yaşarlar. Sabit bir yaşam sürmezler, göçbedirler. Ancak bu durum sürekli devam etmez. Bedevî toplumların süreç içinde halleri genişleyip ihtiyacının üstünde bir zenginlik elde etmeye başladığında, bu durum onları yerleşik hayata geçmeye zorlar (Haldun, 2017, 324). Sürecin sonunda da “hadarî toplum” meydana gelmektedir. İbn-i Haldun'a göre bu toplum daha büyük, daha kalabalık halk topluluklarını içine alan, işbölümüne dayanan bir şehir umranı, daha yüksek bir uygarlığa erişen bir topluluktur⁵ (Arslan, 2009, 86). İbn-i Haldun'a göre bedevîler hadarîlerden daha çok hayra yatkın ve daha dindardırlar. Bedevîler daha cesur daha atılanken hadarîler zevkine düşkün, rahat ve lüks arayan topluluklardır. Bedevîlerin daha cesur olmalarını İbn-i Haldun onların savunma ihtiyaçlarını kendi kendilerine karşılamak zorunda kalmalarına bağlar. Bedevî toplumlar hadarîler gibi surlar, kaleler inşa edip rahat içinde yaşamamaktadırlar. Onlar dışarıdan gelen tehlikelere karşı daha savunmasızdırlar. Bundan dolayı da cesur bir kişiliğe sahiptirler (Haldun, 2017, 326-330).

İbn-i Haldun bedevilikten hadarîliğe geçişi zaruri görmüştür.⁶ Ancak hadarîliğe erişen bir topluluk devamlı bu aşamada kalmaz, belli bir süre sonra yıkılır ve tekrar bedevî topluma dönüş yapar. O bu süreci

² Umran kelime anlamı olarak bir yerde oturmak, bir yeri ziyaret etmek, bina inşa etmek, bir yeri iyi durumda tutmak veya işlemek anlamlarını içermektedir (Arslan, 2009, 73).

³ Aydınlanma dönemi düşünürlerinden T. Hobbes'un eşitlik üzerine kurulu toplum anlayışı ve J. J. Rousseau'nun eşitsizlik üzerine inşa edilmiş toplum anlayışı İbn-i Haldun'un görüşleriyle benzerlik göstermektedir. Bunun için T. Hobbes'un Leviathan (1995) ve J. J. Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi (1990) adlı eserlerine bakılabilir.

⁴ İbn-i Haldun'un bedevî ve haderi toplum tipolojisi klasik dönem sosyologlarının toplum tipolojilerini belirlemeleri üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, Comte'un “statik -dinamik”, Spencer'in “savaşçı-endüstriyel toplum”, Durkheim'in “mekanik-organik”, Tönnies'in “cemaat-cemiyet”, Marx'ın “sınıfsal diyalektik” anlayışı gibi benzerlikleri ifade edebiliriz.

⁵ İbn-i Haldun'un bu görüşü özellikle Durkheim'in toplumlar hacim ve yoğunluk bakımından büyüdükçe bu toplum bir arada tutacak temel değer ne olacak? Sorusunu sormasına neden olmuştur. Durkheim'in ifadesiyle organik toplum farklılaşma ve bütünleşme sistemi üzerine inşa edilmiştir. Farklılaşma ve bütünleşmenin temelinde yatan ana güç iş bölümüdür. O, iş bölümü üzerinden farklılaşma ve bütünleşme ilişkisinden hareketle fonksiyonel teorisini inşa etmiştir.

⁶ Örneğin Comte bütün toplumların zorunlu olarak pozitivist safhaya geçeceğini Marx ilkel-komünal toplum düzeninden proletarya toplumuna geçişin zorunlu olarak gerçekleşeceğini Spencer, savaşçı toplumlardan endüstriyel toplumlara geçişin zorunlu olacağını belirtir. Dolayısıyla İbn-i Haldun'un evrimci bakış açısı daha sonraki yüzyıllarda klasik sosyologların toplumun basitten karmaşıklığa doğru bir evrim geçireceği görüşleriyle benzerlik göstermektedir.

döngüsel olarak görmektedir. İbn-i Haldun'a göre hadarîleşme geçiş işbölümü, artı değer ve asabiyet kavramlarıyla bağlantılıdır. Ona göre hadarî bir toplum ileri derece işbölümüne sahiptir. Şehir hayatı bu toplumun üyelerini belli başlı zanaat ve ilimlere yöneltmiştir. Herkes uzmanlaştığı iş alanında çalışmaktadır, diğer alanlara karışmamaktadır. Bedevî topluluğun sadece kendi ihtiyacını karşılayacak oranda ürün ürettiğini daha önce söylemiştik. Şehir hayatında bu tam zıttı bir durumdadır. İnsanlar artık ihtiyacından fazla ürün üretmektedir. İbn-i Haldun da bu durumu şehir hayatının önemli özellikleri arasında görür. Ancak artı değer üretimi toplumsal yapıyı bozmakta, şehir halkının doyumsuz bir hal almasına yol açmaktadır. Şehirli insan istediği ürüne ulaşmak ister ve bu durum israfı doğurur. Hadarî toplumu yıkan unsurlardan birisi de budur. Buradaki insanların lüks ve bolluk arayışı içinde olmasını İbn-i Haldun şöyle anlatmaktadır:

“Şehirdeki umranın artması halinde, iş ve emek de ikinci defa artar. Sonra kar ve kazanç tabii olan refahla artış görünür. Refahla ilgili adetler ve ihtiyaçlar da artmış olur. Bu ihtiyaçların temin edilmesi için yeni sanat dalları icad edilir. Bu yeni sanatların değeri de artar. Bu yüzden şehirdeki kâr ve kazanç ikinci sefer bir kat daha artmış, oradaki iş ve çalışma hayatı evvelkinden daha fazla hareketlenmiş olur” (Haldun, 2017, 653).

İbn-i Haldun üretilen bir ürünün değerinin ona harcanan emekle eşdeğer olduğunu dile getirmiştir.⁷ Bu durum da şehirde israfı meydana getiren unsurlardan birisidir. İbn-i Haldun bunu şöyle dile getirmektedir:

“Harcanan emekler artınca, bunun emek sahipleri arasındaki değerleri de artmış ve bu suretle zaruri olarak onların kar ve kazançları da çoğalmış olacak, refah ve zenginlik ahvali, onları refaha ve bunun ihtiyaç vaziyetine getirdiği meskenlerin ve elbiselerin güzelleştirilmesi, alet ve edevatın, kap ve kacağın iyileştirilmesi, hizmetçiler ve binekler edinilmesi durumuna davet edecektir. Kar ve kazançların tümü veya büyük kısmı, insan emeğinin kıymetinden başka bir şey değildir” (Haldun, 2017, 652-695).

İbn-i Haldun'un “asabiyet” kavramı bedevilikten hadarîleşme geçişte önemli bir unsurdur. Bu kavram onun düşüncesinde merkezi bir konumdadır. Bu kavramı İbn-i Haldun “akrabalık bağı” ile eş değer tutar. Ona göre insanların akrabaları veya hısımları zor durumda olduğu zaman onların yardımına koşarlar. Akrabalarının zor durumunda kişi kendini kötü hisseder ve ona yardım etmeyi ister. İşte bu asabiyet duygusundan kaynaklanmaktadır (Haldun, 2017, 335). Asabiyet, toplumdaki bağlayıcı unsur, aynı ailenin, kabilenin, ulusun veya imparatorluğun üyelerini bir araya getiren güçtür. (Issawi, 2014, 440). İbn-i Haldun iki tür asabiyetten bahseder. Bunlardan ilki aynı soya mensup olma ve kandaş olmaya dayalı ve irade dışı bir özelliğe sahip olan “nesep asabiyeti”dir. İkincisi ise bu tür özellikler barındırmayan ve irade dışı olan “sebeplilik asabiyeti”dir. Bu türü de kendi içinde üçe ayırır. Bunlar; köle ile efendisi arasındaki bağdan ortaya çıkan “vela”, insanların birbirine yardım etmesi yapılan anlaşmaya dayalı “hilf” ve bir kimseyi özel olarak yetiştirmeye ya da birini dost edinmeye dayalı “istisnâ”dır (Kızılcıkelik, 2014, 52-53).

Asabiyetin amacı ve ulaşmak istediği hedef mülktür, yani iktidar olmaktır ve devleti kurmaktır. Fertlerin, kabilelerin ve ailelerin tek amacı birbirlerine üstünlük kurabilmektir. Bir kabileye iktidarın kapısını açan unsur asabiyettir. Bir asabiyetin kuvvet kazanabilmesi için genellikle diğer asabiyetlerin güç kaybetmesi ya da ona destek olarak güç katması gerekmektedir. Yani bir devletin kuvvetlenebilmesi için diğer bazı devletlerin zayıf düşürülmesi gerekir. İbn-i Haldun aynı zamanda asabiyetin bedevi ve hadarî toplumlarda farklılık gösterdiğini düşünmektedir. Bedevi toplumda asabiyet güçlü iken hadarî toplumda zayıf bir konumdadır. Bu durum içtimai ve iktisadi şartlarla ilgilidir. Bedevilerle hadarîler arasındaki üretim, tüketim, lüks, konfor, sanayi ve gelir bakımında mevcut olan farklar, asabiyetin kuvvetli veya zayıf olmasını etkilemektedir (Haldun, 2017, 102).

Asabiyet ile elde edilen mülk yani iktidar, insanları şehirlere yerleşmeye iter. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi, mülkün insanları rahata, sakinliğe ve istirahata davet etmesidir. İkincisi, rakiplerinden iktidarına karşı gelecek olan saldırılardan korunmaktır (Haldun, 2017, 631). Yani insanların birlikte oturmalarından devlet ve hükümdarlık meydana gelmektedir. Bu devletin dayandığı iktidarın tesisi ve ayakta durması için de temel faktör asabiyet olmakta, bu unsurun dinamizmini kaybetmesi durumunda da devlet ve mülk çökmektedir (Günay, 1986, 80).

İbn-i Haldun organizmacı⁸ bir yaklaşımla devletinde tıpkı insanlar gibi doğup, gelişip, öldüğünü söyler ve devletin ömrünü insanların ömrüne dayandırarak hesaplar. Ona göre devletin ömrü üç nesildir.

⁷ Bu görüş Marx'ın Kapital (2017) adlı eserinde belirttiği “emek-değer teorisi” ile paralellik gösterir.

⁸ Comte, Spencer, Durkheim gibi klasik sosyologlar toplumu bir organizma olarak ele alırlar.

Her nesil kırk yıl yaşamaktadır. Yani devletin ömrü 120 yıldır. Bir devletin ve hanedanın ömrünü üç nesle dayandırmasını şöyle açıklar:

“Birinci nesil, çetin hayat şartlarını göğüsleme, cengâverlik, yırtıcılık, şan ve şöhrette iştirak gibi bedeviliğin karakterini, sertliğini ve vahşiliğini muhafazaya devam eder. Bu sayede asabiyetin müessiriyeti kendilerinde mahfuz kılar... İkinci nesil, bunların halleri mülk ve refah dolayısıyla bedevilikten hadariliğe, sıkıntıdan ve darlıktan genişliğe ve bolluğa, müstereken şan sahibi olmaktan ona tek başına sahip olmaya, geriye kalanların mecd için çabalayıp atıl ve tembel kalmalarına, izzette herkesten ilerde olmaktan zilletteki aşağılığa doğru değişir. Bu suretle asabiyetin keskinliği kısmen körelir... Üçüncü nesil, sanki kendilerinde hiç mevcut değilmişçesine bedevilik, sertlik zamanı unuturlar. İzzetin zevkini ve asabiyeti kaybederler” (Haldun, 2017, 393).

İbn-i Haldun bu çerçevede mülk meydana gelip de devlet ortaya çıktığında, devletin de bazı aşamalardan geçtiğini söyler. Bu aşamalar şöyledir (Haldun, 2017, 399-401)

1) **Zafer ve İstila Dönemi:** İktidarı daha önceki devletin elinden alma dönemidir. Bu dönemde devletin sahibi vergi toplamak, şan kazanma, memleketini savunmak ve bölgesini korumak konusunda kavmine örnek teşkil eder. Kavmi olmadan tek başına bir şey yapamaz. Bu dönemde asabiyet güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmektedir.

2) **İstabdat ve İnfirad Dönemi:** Devletin sahibinin kavmini bırakarak yönetimi tekeline aldığı dönemdir. Kendisinden başka kimsenin yönetime katılmasını kabul etmez. Kendisine taraftar olan adamlar toplamaya başlar. Kavmine karşı hâkimiyetini savunur ve hâkimiyet onların eline geçmesin diye çabalar.

3) **Dinlenme ve Rahatlık Dönemi:** Devletin hâkimi kendisini daha sonra hatırlatabilecek eserler yapmaya çalışır. Bu yüzdende bütün gücünü vergi toplamaya, servet edinmeye ve bu servetle mükemmel sanat eserleri inşa etmeye çalışır.

4) **Kanaat ve Barış Dönemi:** Bu dönemdeki egemenler ondan öncekilerin yaptıklarıyla yetinirler. Daha fazlasını elde etmeye çalışmazlar. Kendinden öncekileri taklit ederek barış içerisinde yaşarlar.

5) **İsraf Dönemi:** Bu dönemde egemen elindekileri saçıp savurur. Ondan öncekilerin yaptıklarını ve biriktirdiklerini eşine, dostuna ve çevresindekilere dikkatsizce dağıtır. Hükümdar kavminden olanlara karşı sert bir tavır takınır ve onların düşmanlığını edinir. Böylece de selefinin elde ettiklerini yıkmış olur. Bu dönemde devletin ihtiyarlık dönemi başlar ve yıkılana kadarda kolay kolay düzelemez.

İbn-i Haldun'a göre bu son dönemden sonra devlet yıkılır ve yerine başka bir kavim geçer. Bu kavim de ancak asabiyeti en güçlü olanıdır. O devletin yıkılışını asabiyetin bozulmasına bağlar. Ona göre asabiyetin bozulmasının başlıca nedeni; bir kere mülkü ele geçiren kişi kabilesinin temsilcisi konumundan vazgeçmeye başlar. Tek başına tüm yetkileri elinde tutmak ister. Bunu yaparken de kabilesine karşı sert bir tutum takınır. Bu da kabilesindeki asabiyet duygusunun yok olmasına neden olur. Devletin içinde ayaklanmaların başlamasına neden olur. Bunun için de egemen konumdaki kişi paralı askerlerden bir ordu kurmaya ve bu orduyu idare edebilmek için iktisadi kaynak arayışına girer. Kaynak için ağır vergilere başvurur. Bu da devlette ekonomik düzenin bozulmasına ve asabiyet duygusunun zayıflamasına yol açar (Lacoste, 2012, 133-134).

İbn-i Haldun, her ne kadar devletlerin çöküşünde asabiyete önemli bir mevki vermişse de dini de dışarıda bırakmamıştır. Dine, bireyi ve toplumu açıklarken büyük önem vermiştir. İbn-i Haldun asabiyet ile dini karşılıklı ilişkilerinden hareketle ele almıştır. Ona göre insan kendini dine tabi olup düzeltmezse daha çok kötü ve şer yönüne kayar, kötü huylara daha yakın olur. Ona göre din insanları düzeltir, toplumsal dayanışma, kaynaşma ve bütünleşmeyi sağlar; din toplumsal dünyanın en güçlü birleştirici unsurudur. Aynı zamanda din büyük devletlerin kurulmasına da vesile olur. Bu yüzden İbn-i Haldun'un görüşünde büyük olan hanedanlıklar din esasına dayanır. Ona göre dini renk bozulduğunda devletin hâkimiyeti çözülür, devlet galibiyetini sadece asabiyet nispetinde gerçekleştirir. Böylece dinin getirdiği kuvvetten mahrum kalır. Ona göre dinle ilişkileri çözülmeye başlayan devlet kötüye gider. Dini zihniyet bozulduğunda devleti ayakta tutan en önemli olgu olan asabiyet de bozulmakta ve devlet çökmektedir (Okumuş, 2008, 51-58). Yani İbn-i Haldun din ve asabiyet arasında karşılıklı bir etki-tepki ilişkisi olduğunu söylemiştir. Buna göre devlet, toplum, asabiyet ve din arasındaki ilişkilerin mekanizması karşılıklı bağımlılık ve etkileşime dayalı nedensellik çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu çerçevede din yerine göre etki eden yerine göre etkilenen bir konumdadır (Günay, 1986, 100).

İbn-i Haldun'un tüm bunların yanında iktisadî düşünceleri de çok önemlidir. O, her çeşit toplumsal olayın ve bunların gelişmesi üzerinde iktisadî şartların etkili olduğunu düşünmüştür. Onun iktisadî görüşü şöyle özetlenebilir (Haldun, 2017, 116).

- 1) O, cemiyet ve kavimler arasında görülen farkların, onların içinde bulunduğu iktisadî şartlardan kaynaklandığını söyler.
- 2) O, tarih anlayışını da bu şekilde maddi bir zeminde açıklamıştır.
- 3) Emeğin önemini vurgulamış, bunu bütün kar ve servetin kaynağı olarak görmüştür.
- 4) Gıda rejiminin, insanın fiziki ve psikolojik yapısı üzerinde etkisi olduğunu söylemiştir.
- 5) O, bedevi ve hadarî şeklindeki toplum ayrımını iktisadî temellere dayandırmıştır.
- 6) En önemli kavramlarından biri olan asabiyetin de ortaya çıkması ve yok oluşunu iktisadî duruma dayandırmıştır.

İbn-i Haldun'un ilimler sınıflamasına bakılacak olursak, onun öncelikle insanı diğer varlıklardan ayıran temel şeyin düşünemesi olduğunu söyler. Bu sayede insanlar çeşitli sanatlar ve ilimler ifa ederler. O ilimlerin genel olarak hadarî toplumda meydana geldiğini söylemiştir. O temel anlamda ilimleri ikiye ayırır. İlki akli ilimlerdir ve insanlar bunu fikri ile elde etmektedir. İkincisi nakli ilimlerdir ve insanlar bunu ancak bir aktarıcından öğrenebilirler (Haldun, 2017). Ona göre akli ilimlerin içinde, mantık, tabiiyat, tıp, ziraat, ilahiyat ve tealim vardır. Nakli ilimlerde ise, tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, rüya tabiri ve lisaniyat vardır (Fındıkoğlu ve Ülken, 1940, 61). İlimler sınıflandırması Saint-Simon ve Comte gibi klasik sosyolojilerin sınıflandırmasıyla benzerlik gösterir.

2. İbn-i Haldun Ve Klasik Sosyologlar

2.1. İbn-i Haldun ve Auguste Comte

Auguste Comte, sosyolojinin görevini netleştiren ve sosyoloji kavramını ilk kullanan düşünürdür. Aynı zamanda pozitivizm kavramını da ilk kullanan odur (Kızılcılık, 2016, 77). Fransız Aydınlanmasının gücünün zayıfladığı bir dönemde yaşayan Comte, diğer birçok filozof gibi Newtoncu devrimden etkilenmiştir. Bu çerçevede de değişik bir sosyolojik yaklaşım geliştirip sosyolojinin temellerini sağlamlaştırmıştır. Tüm olgular değişmez doğa yasalarına tabidir ve sosyologların görevi de Newtoncu bir yaklaşımla, toplumsal evren hakkındaki gözlemlerden yararlanarak onu yöneten yasaları bulmaktır (Turner, Beeghley ve Powers, 2013, 41). Comte'un amacı topluma yeni bir düzen vererek onu yenide kurmaktır. Bunun için de ilk önce zihinlerdeki karmaşıklıktan kurtulmak ve kafalarda uzlaşmayı sağlamak gerekir. Comte'a göre kafalardaki uzlaşmayı sağlayacak tek inceleme alanı matematik ve onun gibi doğa bilimleridir. Bunun için toplumsal alanda yapılacak yenilikler ancak doğa bilimleri gibi pozitif bilimler aracılığıyla yapılabilir. Ayrıca toplum olaylarıyla uğraşacak özel bir alan da kurulmalıdır. Bu da sosyolojidir. Bu çerçevede Comte'un "Pozitif Felsefe Dersleri" adlı yapıtında iki ana fikir egemen konumdadır. İlki bilimlerin bir sınıflamasını yaparak, en başa sosyolojiyi yerleştirmek, ikincisi ise pozitif sosyolojiye dayanarak toplumu yeniden yapılandırmaktır (Kösemihal, 1974, 154).

Comte'un bilimler sınıflamasına baktığımızda; matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve sosyoloji şeklinde bir sıralama mevcuttur. Ona göre sosyolojinin en son ortaya çıkmasının sebebi, çok karmaşık ve pozitivist aşamaya ulaşmak için diğer bilimleri beklemesidir. Yani pozitivist safhaya ulaşan en son bili olmasıdır. Matematik de bu çerçevede en basit bilim olduğu için ilk ortaya çıkmıştır. Yani pozitivist aşamaya ilk ulaşan bilimdir. Comte sınıflamasında matematiğe çok önem vermiş ve bütün bilimlerin en mükemmeli olarak değerlendirmiştir. Matematik ve sonrasında gelen tüm bilimler de karşılıklı olarak birbirlerini etkilemiş ve birbirlerinden etkilenmişlerdir. Comte burada biyoloji ile sosyoloji arasında sıkı bir ilişki kurmuştur. Ona göre tıpkı biyolojinin bir canlıyı belli organlara ayırması gibi toplumda belli parçalara ayrılabilir. Bu nedenle de biyolojinin kullandığı araştırma yöntemlerinin sosyolojide de kullanılabileceğini söylemiştir (Kızılcılık, 2016, 100-104). Bu çerçevede Comte, sosyolojide temel dört çeşit yöntem belirler. Bunlar gözlem, deney, karşılaştırma ve tarihsel analizdir.

Comte'un sosyoloji ve biyolojiyi bir arada değerlendirmesi sonucunda tıpkı canlı varlıkların dinamik ve statik ilişkileri olduğu gibi toplumların da statik ve dinamik boyutları vardır. Bu çerçevede de onun sosyolojisi iki boyutta incelenir: sosyal statik ve sosyal dinamik. Sosyal statik, parçalar ile bütün arasında denge kuran toplumsal sistemin farklı parçalarının hareket yasalarını araştırır. Comte'un statik yaklaşımı toplumsal olgulara arasındaki karşılıklı bağın netleştirilmesi ile ilgilendir. Sosyal dinamik ise değişen bu karşılıklı bağın ampirik incelenmesini içerir (Swingewood, 2014, 47).

Comte dinamik boyutu temsil eden değişimin tarihsel süreçte üç evrede gerçekleştiğini söyler. Ona göre nasıl ki bilimler, belli aşamalardan geçip bugünkü hale gelmişlerdir, tıpkı bunun gibi insanlık tarihi de belli aşamalardan geçmiştir (Giddens, 1997: 246). Bu durum "üç hal yasası" olarak adlandırılır. Bu yasaya göre insan düşüncesi birbirini izleyen üç evreden geçer. Birincisi olan teolojik aşamada, insan zihni olguları insanın kendisiyle kıyaslayabileceği varlıklara mal ederek açıklamaktadır. İkinci aşama olan metafizik aşamada, insan zihni doğa gibi soyut nesnelere başvurur. Üçüncü aşamada yani pozitivist aşamada, insan

olguları gözlemekte ve aralarında var olabilecek düzenli ilişkileri belirlemekle yetinir. Olguların nedenlerini bulmaktan vazgeçer, onları yöneten yasaları bulmaya yönelir (Aron, 2017, 63).

Comte tüm bunların yanında kuramında sosyal kurumlara da çok önem vermiştir. O sosyal kurumları, toplumun ana parçaları olarak görür. Comte toplumun içinde temel unsurlar olarak “dil”, “din” ve “İşbölümü”nden bahseder. Ona göre dil, insanların etkileşimlerine yardımcı olur ve onların arasındaki birliğin gelişmesini sağlar. Toplumdaki bireyler ortak bir dil olmadan asla aralarında bir dayanışma sağlayamazlar. Comte, dilin yanı sıra dinin de toplum içinde hayati öneme sahip olduğunu dile getirir. Din insanların bencil eğilimlerinin üstesinden gelmesine yardımcı olur. Bu sebeple de din, ortak bir inanç sistemi yaratarak toplumu bir arada tutar. Comte’un toplum içinde önem verdiği bir diğer husus da işbölümüdür. Ona göre işbölümü, hem bireylerin kapasitelerini geliştirmeye yardımcı olur hem de her bireyde karşılıklı bağımlılık fikri yaratarak toplumsal dayanışma meydana getirir (Kızılcıkelik, 2016, 117-118).

Comte ve İbn-i Haldun arasındaki benzerliklere bakıldığında ilk olarak ikisinin de yeni bir bilim kurduğu ve bu bilimin meselesinin toplum olduğu görülmektedir. Comte yeni bilimi sosyal fizik (sosyoloji) olarak adlandırır. İbn-i Haldun ise yeni bilimini umran olarak adlandırır. Aynı zamanda ikisi de toplum meselelerini araştırırken pozitif bir metodun kullanılmasından yanadır. Sadece bu yolla toplumsal olayların gerçek yüzünün anlaşılacağına inanırlar. Ancak İbn-i Haldun’u bu anlayışa iten sebeple Comte’u iten sebep aynı değildir. İbn-i Haldun tarihteki hurafeleri ortadan kaldırmak için bu yola başvurmuşken, Comte toplumsal hayatta meydana gelen karmaşıklığı ortadan kaldırmak ve toplumun geçirdiği evreleri tam olarak anlayabilmek için bu yöneme başvurmuştur (Haldun, 2017, 123-124). Bunların yanında ikisi de toplumları evrimsel bir yaklaşımla ele almış ve belli aşamalardan geçtiğini söylemiştir. Ancak Comte bunu daha çok bilimsel bilincin gelişmesi temelinde ele almış ve üç evreden söz etmiştir. Bunun yanında İbn-i Haldun’da toplumsal evrim daha çok asabiyet kavramı etrafında şekillenmiştir ve ikili bir ayrıma dayanmaktadır. Aynı zamanda işbölümü konusuna iki düşünürde önem vermiştir. İbn-i Haldun işbölümünü toplumların zaruri bir ihtiyacı olarak görmüş ve önemine vurgu yapmıştır. Comte da aynı şekilde toplumsal bütünleşmenin aracı olarak işbölümüne sürekli değinmiştir.

2.2. İbn-i Haldun ve Karl Marx

Karl Marx materyalizmi yeniden canlandıran ve ona yeni bir yorum getiren düşünürdür. Marx’a göre Hegel’in vurguladığı gibi tin değil, madde itici güçtür. Ama bu madde atomcuların yaptığı gibi tamamen imansızlaştırılmış madde değil, ele aldığımız kendine özgü bir maddedir. Yani Marx’a göre itici güç gerçekte insanın maddeyle olan ilişkisidir ve bu ilişkinin en önemli bölümü de insanın üretim tarzıdır. Bu anlamda Marx’ın materyalizmi, pratikte iktisattır. Marx’a göre insanlık tarihinde her çağın siyaseti, dini, felsefesi ve sanatı, döneminin üretim tarzından etkilenmiştir (Russell, 2017, 505-510).

Marx’ın genel yaklaşımı “diyalektik materyalizm” kavramıyla ilişkilidir. Diyalektik materyalizm şöyle özetlenebilir: Bir toplumda şeylerin üretilme biçimi hem üretilen şeyde hem de üretimin toplumsal organizasyonunda vardır. Marx toplumların bu yanını “üretici güçler” olarak terimleştirir. Bütün toplumlarda üretici güçler iş bölümü sayesinde sağlanır ve devam ettirilir. Üretim araçlarına sahip olan egemen sınıfı, kitleler tabi sınıfı oluşturur. İkinci konumdakiler yaşamları üzerinde çok az kontrole sahiptirler ve bu yüzden sömürülürler, aynı zamanda da yabancılaşırlar. Zamanla, teknolojik ilerlemelere, üretimdeki değişimlere dayalı olarak yeni üretim biçimleri bulunur. Bunlar eski ihtiyaçları daha iyi karşılar ve yenileri yaratırlar. Onlar yeni sınıfın elindedir ve mevcut üretim ilişkileri ile karşıtlık içindedir. Bu karşıt sınıflar arasındaki gerilim süreç içerisinde devrimci değişimle sonuçlanır ve yeni bir sınıf ortaya çıkar (Turner, Beeghley ve Powers, 2013, 152).

İnsanlık tarihini sınıf kavgalarından ibaret gören Marx tarihsel süreçte ilkel komünal dönem hariç bütün toplumsal sistemlerde başat olan iki zıt sınıfsal yapının mevcut olduğunu dile getirir. Yaşadığı çağın başat olan iki sınıfı “burjuvazi” ve “proletarya” sınıfıdır. Ona göre modern burjuva toplumu eski sınıfların yerine bu sınıfları getirmiştir. Toplumdaki bu sınıflar arasındaki uçurum gün geçtikçe daha da derinleşmektedir. Burjuvazi üretim araçlarını elinde tutan ve böylece proletaryayı sömürme gücüne sahip olduğuna inanan sınıfken, proletarya emeğini para karşılığı satan sınıftır. Ancak Marx’a göre bu durumda burjuvazi kendisine doğrulan silahları kullanacak bir sınıf yaratmıştır. Sanayinin gelişmesiyle proletarya sınıfı sürekli gelişmekte ve güçlenmektedir. Bu gelişmeyle birlikte de birçok egemen sınıf mensubu kendini proleterlerin yanında bulacaktır. Bu kesimler proletaryanın aydınlanmasını sağlayacaklar ve büründükleri “yanlış bilinç”ten kurtulmalarını sağlayacaktır. Bu şekilde de proleterler el ele verecek ve devrimi

⁹ Marx’a göre yanlış bilinç ideoloji kavramı ile aynı anlamdadır. İdeoloji ise maddi gerçekliğin tersine dönmüş ifadesidir. İdeoloji maddi koşulların yansıması değil, bu koşulların yanlış bilgisidir. Onun ideoloji tanımlamaları bağlamında ele alınacak önemli bir nokta da egemen sınıflar kavramıdır. Üretim araçlarını kontrol eden egemen sınıf aynı zamanda bu konumun sağladığı dolayım ile ideolojik

başlatacaklardır. Bu durumu da Marx şöyle dile getirir: “Burjuvazi her şeyden önce kendi mezar kazıcılarını yetiştirir.” Marx’ın var olan evrimci anlayışı proletaryanın yapacağı devrimle nihayete erecektir. (Marx ve Engels: 2013: 50-64). Marx’ın evrimci yaklaşımına göre toplum 6 aşamadan geçer. Bunlar sırasıyla; ilkel komünizm, kölelik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve komünizmdir (Turner, Beeghley ve Powers, 2013, 161). Marx’ın tarih anlayışı bu evrimsel yaklaşımıyla beraber anlaşılmaktadır. Ona göre toplumsal değişim, çatışmalar, mücadeleler veya daha net olarak herhangi bir toplumun üretici güçleri ile toplumsal ilişkileri arasında var olan çelişkilerle gerçekleşmektedir (Swingewood: 2014, 66). Yani Marx’a göre insanlık tarihi, toplumsal sınıflar denilen ikili niteliğe sahip olan insan gruplarının kavgasıyla anlaşılabilir (Aron, 2017, 111).

Marx’ın değer üzerine düşüncelerine baktığımızda o iki tür değerden bahseder. Bunlardan ilki “kullanım değeri”dir. Bu bir şeyin yararlılığını ifade eden değerdir. İkinci olarak Marx “mücadele değeri”nden bahseder. Bu ise nicel bir anlayışla bir türdeki kullanım değerinin bir başka türdeki kullanım değeriyle mücadele oranı olarak anlaşılabilir. Metalar, kullanım değeri olarak farklı niteliklere sahiptir; mücadele değerleri olarak ise yalnızca farklı niceliklerde olabilirler. Marx’ göre metalar birer emek ürünleridir. Peki, bir metanın değerini belirleyen nedir? Marx’a göre bu sorunun cevabı net olarak bir metanın üretiminde harcanan emek miktarıyla ilişkilidir. Yani bir meta üretilirken ne kadar çok emek harcanırsa değeri de o oranda artacaktır. Ancak burada önemli bir ayrıntı vardır. Bir meta değerli sayılabilmesi için yararlı olması gerekir yani kullanım değerinin yüksek olması gerekir (Marx, 2017, 50-54). Buna “emek-değer teorisi” denilmektedir.

Marx aynı zamanda “emek-güçü”nün artı-değerin kaynağı olduğunu keşfeder. Bu çerçevede iki çeşit artı-değerden bahseder. Bunlardan ilki “mutlak artı-değer”dir. Bu artı-değer, kapitalistlerin emekçilerin verimliliklerini yükseltmek için işgünü sürelerini arttırdıklarında oluşur. İkincisi ise “görelî artı-değer”dir. Bu da kapitalistlerin emeğin verimliliğini aynı sürede daha fazla üretmelerini sağlayarak arttırdıklarında oluşur. Bu amaca da iki yolla ulaşılabilir. Biri, iş organizasyonunu değiştirmektir. Diğeri ise üretim sürecinde daha gelişmiş teknolojilerin kullanılmasıdır. Genel anlamda bakıldığında artı-değer işçiler tarafından yaratılan, ancak kapitalistlerin onlardan gasp ettikleri değerdir. Marx’ın sınıf ayrımı artı-değer kavramıyla da ilişkilendirilir. Artı-değeri çoğaltan, hükümeti yöneten ve ahlak kurallarını düzenleyen “burjuvazi” ile yarattığı artı-değer kapitalistler tarafından sömürülen “proletarya” sınıflarıdır (Turner, Beeghley ve Powers, 2013, 169-170).

İbn-i Haldun ile Marx’ın benzer yanlarına bakıldığında en önemli nokta, ikisinin de değer oluşumunda emeğe vurgu yapmalarındadır. İbn-i Haldun düşünce tarihinde ilk kez değer yaratıcının insan emeği olduğuna vurgu yapan düşünürdür (Bilgi, 1999, 33). Aynı şekil Marx da yüzyıllar sonra Haldun’un izinden giderek değer oluşumunda temel unsurun emek olduğunu söylemiştir. Diğer yönden bir benzerlik de İbn-i Haldun’un kavimler arasındaki farklılıkların ekonomik faaliyetlerden kaynaklandığı yönündeki düşüncesidir (Haldun, 2017, 125). Marx da sürekli olarak düşüncesinde ekonomik unsurlara vurgu yapmış ve sınıfsal farklılıkların temelinde bunu görmüştür. Yine İbn-i Haldun gibi Marx da evrimsel bir tarih anlayışına sahiptir. İbn-i Haldun ikili bir evrimden bahsederken Marx bunu altı aşamaya ayırmıştır. İbn-i Haldun toplumların evrilmesinde (yani bedevilikten hadariliğe geçişte) asabiyet kavramına vurgu yapmıştır. Asabiyet kavramı kan bağı aracılığıyla oluşturulan toplumsal bilinçtir. Bu farklı bir şekilde Marx’da da vardır. Marx proletaryanın yanlış bilinçten kurtulup ele el verdiğinde devrimi gerçekleştirebileceğinden bahseder. Bu da İbn-i Haldun’un asabiyet kavramı ile Marx’ın sınıf bilinci kavramı arasında ilişki kurulabileceğini göstermektedir. Aynı zamanda her iki düşünür de artı-değer üzerinde durmuş ve onun toplumsal hayattaki öneminden bahsetmişlerdir.

2.3. İbn-i Haldun ve Emile Durkheim

Durkheim’in kendi önüne koyduğu görev, sosyolojinin konusunu ve ona uygun yöntemleri bulmaktır. Onun sanayileşme, intihar, din ve toplum üzerine çalışmaları çok büyük tartışmalara yol açarken, bu çalışmalar sosyolojinin gelişmesine büyük katkılar yapmıştır (Swingewood, 2014, 103-104).

Durkheim sosyolojinin kendine özgü konusunun toplumsal olguları incelemek olduğunu söylemiştir. Toplumsal olgular, onu gerçekleştirenlerin dışında meydana gelen ve onları zorlayıcı olan toplumsal yapılar, kültürel normlar ve değerlerdir. Durkheim iki genel toplumsal olgu türünden bahseder. Bunlardan ilki maddi toplumsal olgulardır. Bu tip olguların anlaşılması daha kolaydır, çünkü onlar doğrudan doğruya gözlemlenebilir. Örneğin; yasalar, bireylerin dışında bulunur ve onlar üzerinde zorlayıcı bir etkiye sahiptir. İkinci tip ise maddi olmayan toplumsal olgulardır. Bunlar, Durkheim’a göre, sosyolojinin merkezindedirler. Sosyologların, kültür, norm veya değer dediği şeylerdir. Ona göre bir yere kadar maddi

olmayan toplumsal olgular bireylerin zihinlerinde bulunur. Ancak bunun yanında Durkheim bu tip olguların içeriklerinin bireyler yoluyla değil karmaşık etkileşimler yoluyla belirlendiğini de söylemiştir (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 77-80). Bu çerçevede Durkheim sosyolojiyi, toplumsal olguların, yani bireylerin öznel değerlendirmelerinden bağımsız olarak var olan toplumsal görüngülerin bilimsel olarak incelenmesi şeklinde tanımlar (Turner, 2015, 153). Genel olarak bakıldığında Durkheim'in bilimsel yaklaşımının üç amacı vardır (Tiryakian, 1997, 194):

1. Sosyolojiyi ciddi bir disiplin haline getirmek,
2. Toplum bilimlerinin birliğini sağlayacak temelleri oluşturmak,
3. Modern toplumun ihtiyacı olan dininin sistematik temellerini oluşturmak.

Durkheim'in ilk temel çalışması doktora tezi olan "Toplumsal İşbölümü"dür. Ona göre işbölümü, toplumlar farklılaşmamış basit yapılardan karmaşık yapılara doğru evrimleşirken toplumsal dayanışmanın temelinde yaşanan değişimle ilgili bir çalışmadır (Turner, Beeghley ve Powers, 2013: 354). Bu kitapta Durkheim temel olarak, bir birey nasıl olur da bir toplumu oluşturabilir ve bunlar toplumsal varlığın koşulu olan sözleşmeyi nasıl gerçekleştirebilirler sorularına cevap arar (Aron, 2017, 229). Durkheim eserinde işbölümünün işlevini şöyle dile getirmektedir:

"Her kişinin kendine uygun düşen bir işlevi yerine getirdiği, gerçek anlamda karşılıklı olarak birbirine hizmet edenlerden kurulu küçük arkadaşlık toplulukları oluşur. Biri korur, öteki yatıştırır; beriki yol gösterir, öbürü uygular; işte bu sevgi bağlarını oluşturan, bu işlev bölümü ya da özel deyimimizle söyleyelim, bu işbölümdür" (Durkheim, 2006, 82).

Yani Durkheim, işbölümünün toplumda bir dayanışma meydana getirdiğini söyler. Bu da bizi onun "kolektif bilinç" kavramına götürür. O bu kavramı şöyle açıklar: "Bir toplumu oluşturan üyelerin ortalamasında yaşayan inanç ve duyguların tümü, kendine özgü yaşamı olan belli bir dizge oluşturur; buna kolektif bilinç denilebilir (Durkheim, 2006, 109)."

İşbölümü anlayışında Durkheim, toplumların yapısını işbölümünün belirlediği bir süreçle, mekanik dayanışma durumundan organik dayanışma durumuna geçtiği bir tarihsel evrim teorisi geliştirmektedir (Swingewood, 2014, 120). Mekanik dayanışma, bir benzeşme dayanışmasıdır. Bu dayanışma bir toplumda egemen olduğu zaman bireyler birbirlerinden çok az farklıdırlar. Aynı topluluğun üyeleri aynı duyguları hissettikleri, aynı değerlere katıldıkları, aynı kutsala inandıkları için birbirlerine benzerler. Bireyler henüz farklılaşmadığından toplum tutarlı bir konumdadır. Organik dayanışma ise düşünce birliğinin farklılaşması ile doğar. Bireyler artık benzer değil, farklıdır ve farklı oldukları için toplumsal sözleşme gerçekleşir (Aron, 2017, 230). Bu iki toplum yapısı aynı zamanda iki farklı hukuk sistemine de sahiptir. Bunlardan ilki davranış sahibi için acı verici ve onur kırıcıdır. Onun servetini, yaşamını ya da özgürlüğünü hedef alır. Bunlara "bastırıcı hukuk" denir ve mekanik toplumlarda yaygındır. İkinci türde ise zorunlu olarak acı yoktur. Temel hedef bozulan ilişkilerin olağan biçimlere geri döndürülmesi yani eski durumun yeniden kurulmasıdır. Buna da "onarıcı hukuk" denir ve organik toplumlarda yaygındır. Genel anlamda birinci daha çok ceza hukukunu kapsarken ikinci tür medeni hukuku, ticaret hukukunu, usul hukukunu, yönetim ve anayasa hukukunu içerir (Durkheim, 2006, 96-97).

Durkheim mekanik toplumda organik topluma geçişte ortaya çıkan bir sorundan bahseder. Bu sorun "anomi"dır. Ona göre mekanik toplumdaki organik topluma geçiş hızlı olduğunda anomi kaçınılmazdır. Genelleşme sonucunda bireylerin toplumsal normlara ve değerlere bağlılığı azalır. Bu anomik durum farklı sonuçlar içerir. Bunlardan biri bireylerin yabancılaşma duygularına kapılmalarıdır, zira onların bağlı oldukları tek şey sanayi çağı makinelerinin dikte ettiği tekdüzeliktir. Bir başka sonuç ise engellenme ve yoksunluk duygusunda artıştır ve kendisini düzensizlik halinde meydana gelen ayaklanmaların sıklığındaki artışla gösterir (Turner, Beeghley ve Powers, 2013, 363).

Durkheim'in işbölümü tezinden sonraki en önemli çalışmalarında biri de "İntihar"dır. Durkheim burada intihar oranlarındaki farklılıkların toplumsal olguların düzeyindeki farklılıklardan kaynaklandığını iddia etmiştir. Farklı gruplar farklı kolektif duygulara sahiptir. Bireyin intihar hakkındaki düşüncelerini de bu durum etkiler. Yani Durkheim intiharın sanıldığı gibi bireysel bir olgu olmadığını aksine toplumsal bir olgu olduğunu iddia eder ve dört çeşit intihar türünde söz eder. Bunlardan ilki "bencil intihar"dır. Bu bireyin daha büyük toplumsal birimle tam olarak bütünleşmediği durumlarda meydana gelir. İkincisi "özgeci intihar"dır. Bencil intihar toplumsal bütünleşme zayıfken meydana gelirken, özgeci intihar toplumsal bütünleşme çok güçlü olduğunda meydana gelir. Üçüncüsü ise "anomik intihar"dır. Bu toplumun düzenleyici güçlerinin aksadığı zaman ortaya çıkar. Dördüncü ve sonuncu intihar türü ise "kaderci intihar"dır. Durkheim bunu eserinde sadece bir dipnotta değinir ve üzerinde fazla durmaz. Anomik intihar

düzenleyicilerin zayıf olduğu durumlarda meydana gelirken, kaderci intihar ise düzenlemenin haddinden fazla olduğu durumlarda meydana gelir (Ritzer ve Stepnisky, 2014, 93-96).

Durkheim'in bir önemli çalışması da "Dinsel Hayatın İlk Biçimleri (2010)"dir. Bu eser insan hayatının evrimi üzerine kısa bir gezinti niteliğindedir. Durkheim dini, kutsal şeyler, yani diğer şeylerden ayrılan ve yasaklanan şeyler temelinde bir araya gelen, kendine bağlı olan herkesi kilise olarak adlandıran bir ahlaki topluluklar içinde bir araya getiren inançlar sistemi olarak tanımlar. O dinselğin insanların belirli zamanlarda büyük bir kitle içinde bir araya geldiklerinde ortaya çıktığına inanır. İnsanlar coşkunluğun etkisiyle kendilerinden üstün bir güç algılamaya başlarlar. Böylece de kendi üstlerinde, dışsal ve zorlayıcı bir gücün varlığını hissetmeye başlarlar. Söz konusu güce de bu dünyada olmayan özel bir önem ve anlam yüklenir. Böylece de kutsal alan fikri meydana gelir. Bu yüzden, kutsal ve din dışı ayrımı insanların evrimsel gelişmelerinde sahip oldukları ilk zihinsel kategorilerdir. İnsanlar kalıcı gruplar ya da klanlar oluştururken, etkileşimleri sonucu ortaya çıkan gücün temsiline ihtiyaç duyarlar. Bu temsil de bitki ve hayvanlardan oluşan totemler aracılığıyla sağlanır. Bu da dinin ilk biçimidir. Bunlarla beraber Durkheim dinin işlevlerinden bahseder. Bunlar insanların ihtiyaçlarını ve eylemlerini düzenlemek ve insanları kolektiviteye bağlamaktır. Dinsel inançlar içselleştirildikleri için insanlarda ritüellere katılma ihtiyacı yaratır. Böylece içinde bulunduğu grubun veya klanın kurallarına itaatini pekiştirir. Aynı zamanda din insanlara ortak bir dünya anlayışı kazandırır ve böylece etkileşimlerini kolaylaştırır (Turner, Beeghley ve Powers, 2013, 376-378). Yani din bütünleşmeyi ve dayanışmayı sağlar.

İbn-i Haldun ile Durkheim arasındaki benzerliklere baktığımızda ilk olarak ikisinin de işbölümüne olan vurgusu dikkat çekmektedir. İbn-i Haldun işbölümünün hadari topluma geçişte temel unsurlardan biri olduğunu ve bu toplumda farklılaşmayı yarattığını söylemiştir. Aynı şekilde Durkheim'da mekanik toplumdaki organik topluma geçişte işbölümüne vurgu yapmış, farklılaşmanın temelinde bu olguyu görmüştür. Yine ikisi arasındaki benzerliklerden biri de ortak bilinç görüşleridir. İbn-i Haldun bunu asabiyet kavramı ile dile getirirken, Durkheim buna kolektif bilinç demiştir. Durkheim'da İbn-i Haldun gibi bir ikili toplum anlayışı (mekanik-organik) benimsemiştir. Her ikisi de bu ayrımı evrimsel bir yaklaşımla ele almışlardır. Son olarak her iki düşünür arasındaki benzerliklerden biri de dine yükledikleri işlevdir. İbn-i Haldun toplumları bir arada tutan unsurun asabiyet olduğunu söylese de dini yok saymamış ve onun asabiyeti güçlendiren bir unsur olarak değerlendirmiştir. Ona göre din olmadan asabiyet toplumda tek başına düzeni sağlayamaz. Aynı şekilde Durkheim'da dini toplumda birleştirici bir unsur olarak nitelendirmiştir. Yani ikisinin de toplumda dine yükledikleri işlev aynıdır.

Sonuç

İbn-i Haldun yaşadığı dönemde birçok alanda etkili olmuş ve günümüzde de birçok alana etki etmekte olan bir düşünürdür. O döneminin getirdiği anlayış çerçevesinde birçok disiplin hakkında görüş bildirmiştir. Bu görüşlerin başlıcaları; tarih, sosyoloji, coğrafya ve ekonomidir. İbn-i Haldun'un ortaya koyduğu toplum düşünceleri onun bu çok disiplinli anlayışından oldukça etkilenmiştir. O, toplumsal olayları tarih bağlamında değerlendirmiş ve her toplumun zorunlu olarak belli aşamalardan geçeceği şeklinde evrimsel bir anlayış dile getirmiştir.

Toplumların iki aşamadan geçtiğini söyleyen İbn-i Haldun, bunun gerçekleşmesi için belli şartlar olması gerektiğini düşünür. Bunlar; belli düzeyde bir işbölümünün meydana gelmesi, asabiyet bilincinin oluşması, ilim ve zanaat alanında belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşılması bunlardan bir kaçıdır. Bu çerçeveden bakıldığında onun düşüncelerinin klasik dönem sosyologlarıyla birçok açıdan benzerlik ihtiva ettiği aşikârdır. Öncelikle Auguste Comte'a bakıldığında, onun "üç hal yasası"ndaki evrimsel anlayışının İbn-i Haldun'un "bedevi" ve "hadari" ayrımına benzediği görülmektedir. Aynı zamanda Comte'un doğa yasalarının yöntemleri ile toplumsal yasaları da keşfedebiliriz şeklindeki bilim anlayışı İbn-i Haldun'un yaklaşımı ile benzerlik göstermektedir. Daha sonra Karl Marx'a bakıldığında en önemli benzerliklerinin emek-değer arasında kurdukları ilişki olduğu görülmektedir. Her ikisi de bir metanın değerinin ona harcanan emekle eşdeğer olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda Marx'ın bahsettiği "sınıf bilinci" kavramı ile İbn-i Haldun'un "asabiyet" kavramları arasında benzerlikler mevcuttur. Her iki düşüncede de iktidarı elde etmek için gerekli olan temel unsurun bu bilinçlere sahip olmak olduğu dile getirilmiştir. Son olarak Emile Durkheim'a bakıldığında "organik" ve "mekanik" şeklindeki ikili toplum ayrımının İbn-i Haldun'un bedevi ve hadari ayrımı ile benzer olduğu görülmektedir. Aynı zamanda Durkheim'ın bu iki farklı toplumsal dönemde birinden diğerine geçişte temel unsur olarak işbölümünü görmesi onun İbn-i Haldun ile bir başka benzerliğini de ortaya çıkarmaktadır.

Genel anlamda bakıldığında, evrimsel, tarihsel ve organizmacı bir anlayışın İbn-i Haldun'da olduğu gibi ele alınan üç düşünürde de hâkim konumda olduğu ve bunun yanı sıra birçok farklı düşüncede de bu düşünürlerle benzerliklerinin olduğu net bir şekilde görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aron, Raymond (2017). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (K. Alemdar, Çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Arslan, Ahmet (2009). *İbni Haldun*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bilgi, Alaattin (1999). İbni Haldun: Marx'tan Beş Yüzyıl Önce. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 57, 30-33.
- Durkheim, Emile (2006). *Toplumsal İşbölümü*. (Ö. Ozankaya, Çev.), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Durkheim, Emile (2010). *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. (Ö. Ozankaya, Çev.), İstanbul: Cem Yayınevi.
- El-Husri, Sati (1991). İbni Haldun Sosyolojisi. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (M. Bayyigit, Çev.), 4, 223-230.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri ve Ülken, Hilmi Ziya (1940). *İbni Haldun*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Giddens, Anthony (1997). Pozitivizm ve Eleştirciler, Tom Bottomore ve Robert Nispet (Ed.). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, (s. 243-291) içinde. II. Baskı. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Günay, Ünver (1986). İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 63-104.
- Haldun, İbni (2017). *Mukaddime*, (S. Uludağ, Çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hobbes, Thomas (1995). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*. (S. Lim, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kızılçelik, Sezgin (2014). *Sosyoloji Tarihi 1*. Ankara: Anı Yayınları.
- Kızılçelik, Sezgin (2016). *Sosyoloji Tarihi 3*. Ankara: Anı Yayınları.
- Kösemihal, Nurettin Şazi (1974). *Sosyoloji Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Lacoste, Yves (2012). *İbni Haldun: Tarih Biliminin Doğuşu*. (M. Sert, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Marx, Karl (2017). *Kapital*, C. 1, (M. Selik ve N. Satlıgan, Çev.). İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich (2013). *Komünist Manifesto*. (C. Üster ve N. Deriş, Çev.), İstanbul: Can Yayınları.
- Nicholson, Reynold Allayne (2014). *A Literary History of The Arabs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Okumuş, Ejder (2008). *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ritzer, George ve Stepanisky, Jeffery (2014). *Sosyoloji Kuramları*. (H. Hülür, Çev.), Ankara: Deki Yayınları.
- Russell, Bertrand (2017). *Batı Felsefesi Tarihi*. C. 3, (A. Fethi, Çev.), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Rousseau, J. J. (1990). *Toplum Sözleşmesi*. (V. Günyol, Çev.), İstanbul: Adam Yayınları.
- Sancar, Serpil (2014). *İdeolojinin Serüveni*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Swingewood, Alan (2014). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. (O. Akınhay, Çev.), İstanbul: Agora Yayınları.
- Tiryakian, Edward A. (1997). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*. Emile Durkheim, Tom Bottomore ve Robert Nispet (Ed.), (s. 193-243) içinde. II. Baskı, Ankara: Ayraç Yayınları.
- Toku, Neşet (2002). *İlm-i Umran: İbni Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*. 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Turner, Bryan S. (2015). *Klasik Sosyoloji*. (İ. Çetin, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları
- Turner, J. H. Beeghly, L. ve Powers. C.H. (2013). *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*. (Ü. Tatlıcan, Çev.), Ankara: Sentez Yayınları.